

WAAROM SCHRIJVEN?

WERK VAN PHILIP ROTH

- Vaarwel Columbus.* Verhalen
Laat maar gaan. Roman
Een braaf meisje. Roman
Portnoy's klacht. Roman
Tricky Dixon en zijn vrienden. Satire
De borst. Novelle
De Grote Amerikaanse Roman. Roman
Mijn leven als man. Roman
Lectuur van mijzelf en anderen. Essays
Professor in de begeerte. Roman
De ghostwriter. Roman
De eenzaamheid van Zuckerman. Roman
Les in anatomie. Roman
De Praagse orgie. Roman
Het contraleven. Roman
De feiten. Autobiografie van een schrijver
Bedrog. Roman
Patrimonium. Een waar verhaal
Operatie Shylock. Een bekentenis
Sabbaths theater. Roman
Amerikaanse pastorale. Roman
Ik was getrouwd met een communist. Roman
De menselijke smet. Roman
Een stervend dier. Roman
Over het vak. Een schrijver, zijn collega's en hun werk
Het complot tegen Amerika. Roman
Alleman. Roman
Exit geest. Roman
Verontwaardiging. Roman
De vernedering. Roman
Nemesis. Roman

Philip Roth

Waarom schrijven?

Verzamelde non-fictie 1960-2013

Vertaald door Else Hoog, Ko Kooman
en Bartho Kriek

2018

DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

Copyright © 2017 Philip Roth
Oorspronkelijke titel *Why Write?*
Oorspronkelijke uitgever The Library of America, New York

LECTUUR VAN MIJZELF EN ANDEREN
Copyright Nederlandse vertaling © 1977, 2018 Bartho Kriek
Tweede druk 2018
De eerste druk verscheen in 1977 bij Meulenhoff, Amsterdam

INTERVIEW THE PARIS REVIEW
Copyright Nederlandse vertaling © 2007 Ko Kooman
Eerder in vertaling verschenen in *De ontdekking van de literatuur*,
samengesteld door Joost Zwagerman. De eerste druk verscheen
in 2007 bij De Bezige Bij, Amsterdam

OVER HET VAK
Copyright Nederlandse vertaling © 2002, 2018 Else Hoog
Tweede druk 2018
De eerste druk verscheen in 2002 bij Meulenhoff, Amsterdam

TOELICHTING
Copyright Nederlandse vertaling © 2018 Ko Kooman
Eerste druk 2018

Omslagontwerp bij Barbara
Omslagfoto auteur © Pascal Perich/Getty Images
Vormgeving binnenwerk Perfect Service, Schoonhoven
Druk Bariet Ten Brink, Meppel

ISBN 978 94 031 0330 3

NUR 320

debezigebij.nl

Inhoud

Voorwoord 7

Deel 1

Uit *Lectuur van mijzelf en anderen*

‘Ik wilde steeds dat u mijn hongeren bewonderde’ – of kijken naar Kafka 13

Het schrijven van Amerikaanse fictie 37

Enkele nieuwe joodse stereotypen 57

Schrijven over joden 68

Over *Portnoy’s klacht* 89

In antwoord op diegenen die me gevraagd hebben: ‘Hoe kwam je er eigenlijk toe dat boek te schrijven?’ 97

Het uitbeelden van joden 106

Schrijven en de heersende machten 139

Na acht boeken 150

Interview met *The Paris Review* 165

Deel 2

Over het vak

Gesprek in Turijn met Primo Levi 199

Gesprek in Jeruzalem met Aharon Appelfeld 216

Gesprek in Praag met Ivan Klíma 237

Gesprek in New York met Isaac Bashevis Singer over Bruno Schulz 274

Gesprek in Londen en Connecticut met Milan Kundera 286

Gesprek in Londen met Edna O’Brien 297

Een briefwisseling met Mary McCarthy 310

Glimpen van Bernard Malamud	317
Tekeningen van Philip Guston	327
Saul Bellow herlezen	335

Deel 3

Toelichting

Sap of jus?	359
Patrimonium	370
Jiddisch/Engels	375
‘Ik ben verliefd op Amerikaanse namen’	380
Mijn uchronie	387
Eric Duncan	399
Errata	402
‘Tirannie is beter georganiseerd dan vrijheid’	420
Een Tsjechische leerschool	426
Het primaat van <i>Ludus</i>	429
Interview over <i>The Ghost Writer</i>	432
Interview met <i>Svenska Dagbladet</i>	439
Vijfenveertig jaar later	451
De meedogenloze intimiteit van fictie	454
Chronologie	473
Toelichting bij de teksten	489
Noten	493
Register	513

Voorwoord

De eerste hier afgedrukte teksten behoren tot een vroege en omstreden periode van mijn schrijversloopbaan. Ze zijn opgenomen voor de goede orde – in mei 2014, vijftien jaar na dat mijn verhaal ‘Defender of the Faith’ in *The New Yorker* was verschenen en prompt door massa’s joodse lezers van dat tijdschrift als beledigend voor joden werd beschouwd, ontving ik een eredoctoraat van de Jewish Theological Seminary dat, naar ik vertrouw, het einde betekende van het antagonisme van joodse instanties en het joodse establishment dat begonnen was toen ik omstreeks mijn vijftiende mijn carrière als gepubliceerd schrijver begon. De publicatie van *Portnoy’s Complaint* (1969) – dat een veel groter lezerspubliek bereikte dan enig ander boek van mijn hand daarna nog zou doen – deed bijzonder weinig om dit conflict te verzachten en verklaart waarom hier verschillende stukken worden herdrukt waarin de oorsprong van dat controversiële boek, de verbazingwekkende ontvangst die het te beurt viel en de blijvende invloed ervan op mijn reputatie in sommige kringen, zoal niet langer als antisemit dan toch, nauwelijks minder kwetsend, als vrouwenhater, worden onderzocht. (Zie het interview met *Svenska Dagbladet*.)

Zevenentwintig van mijn eenendertig gepubliceerde boeken zijn romans. Behalve *Patrimony* (1991), waarin mijn vaders terminale ziekte en dood worden beschreven, en *The Facts* (1988), een korte autobiografie over mijn ontwikkeling als schrijver, vindt de non-fictie die ik geschreven heb voornamelijk haar aanleiding in een provocatie – een antwoord op de beschuldigingen van antisemitisme en joodse zelfhaat – of een verzoek

om een interview door een serieuze periodiek, of een bevestiging van mijn aanvaarding van een prijs, of ter gelegenheid van een belangrijke verjaardag of het overlijden van een vriend.

Het stuk over Franz Kafka waarmee dit boek begint, werd geschreven nadat ik met veel plezier een semester had doorgebracht aan de universiteit van Pennsylvania met het geven van colleges over alle grote fictiewerken van Kafka, samen met zijn gekwelde 'Brief aan vader' en zijn biografie door Max Brod. Dit hybride essay-verhaal was een eerste proeve van een benadering die ik in uitgebreidere vorm weer zou toepassen in *The Ghost Writer* (1979) en *The Plot Against America* (2004): het verzinnen van de geschiedenis zoals die niet werkelijk is gebeurd, zoals in 'I Always Wanted You to Admire My Fasting' door het illusoire oproepen van Kafka's jaren in Amerika als een – mijn – leraar Hebreuws, en jaren later door het verzinnen van alternatieve biografieën van Anne Frank en vervolgens van Charles Lindbergh en van mijn eigen naaste familie. In het essay 'Mijn uchronie', geschreven voor *The New York Times Book Review* als begeleiding van de bespreking van *The Plot Against America*, leg ik uit welke strategieën ik heb gebruikt om een geloofwaardige werkelijkheid te maken van een denkbeeldig Amerika in de jaren 1940 dat zich onder president Lindbergh met nazi-Duitsland had gelieerd.

Van 1977 tot 1988 woonde ik de helft van elk jaar in Londen en vanuit die standplaats ontstonden de belangrijke interviews in *Shop Talk (Over het vak [2001])* dat hier in zijn geheel is herdrukt. Ivan Klíma in Praag, Milan Kundera in Praag en Parijs (en Londen en Connecticut), Primo Levi in Turijn, Aharon Appelfeld in Jeruzalem, Edna O'Brien in Londen – al deze belangrijke schrijvers waren hoogstens een paar uur vliegen van mijn huis in Londen verwijderd, dus kon ik in die jaren gemakkelijk heen en weer reizen en de vriendschappen cultiveren en genieten waaruit deze gesprekken zijn ontstaan. Aan Ivan en Milan was ik in 1973 al voorgesteld, vijf jaar na het ehech van de Praagse Lente, in het totalitaire communistische Praag, en in de toespraak 'Een

Tsjechische leerschool', gehouden voor de Amerikaanse PEN in 2013, geef ik een beeld van de beladen omstandigheden van onze ontmoetingen na die tijd.

Toen ik naar Italië ging om Primo Levi te ontmoeten bij hem thuis in de herfst van 1986, hadden we elkaar in het voorjaar al gesproken in Londen, waar hij een aantal lezingen kwam geven en waar een gemeenschappelijke vriend ons had samengebracht. Wat een *gezonde, evenwichtige* indruk maakte hij op mij, die vier dagen waarin we urenlang praatten in zijn studeerkamer in Turijn. Wat een levendige, opgewekte man! Benijdenswaardig geworteld, zo beschreef ik hem in de inleiding tot ons gesprek, 'grondig aangepast aan de totaliteit van het leven om hem heen'. In de maanden die volgden op mijn bezoek, waarin wij contact hielden via e-mail en ik hem uitnodigde mij in Amerika te komen bezoeken wanneer ik het volgende jaar thuis zou zijn – geloofde ik een nieuwe, fantastische vriend te hebben gemaakt. Maar de vriendschap zou zich nooit kunnen ontwikkelen. In het voorjaar pleegde hij zelfmoord, deze grote schrijver die ik nog maar een paar maanden tevoren op grond van zijn alerte, levendige manier van doen voor zo gezond en levenslustig en geworteld had gehouden.

Het boek eindigt met een toespraak die ik op 19 maart 2013 heb gehouden tijdens de viering van mijn tachtigste verjaardag in mijn geboorteplaats Newark, in het Billy Johnson Auditorium van het Newark Museum, voor een gehoor van enkele honderden gasten en vrienden. Ik heb nog nooit zó van een verjaardag genoten. Onder de aanwezigen waren sommige van mijn oudste, levenslange vrienden, jongens met wie ik in de wijk Weequahic van Newark was opgegroeid, en vele van de talrijke andere vrienden die ik in de loop van een heel leven overal heb gemaakt. De avond werd georganiseerd door de Philip Roth Society en het Newark Preservation and Landmarks Committee, en mijn praatje werd voorafgegaan door opmerkingen over mijn werk door Jonathan Lethem, Hermione Lee, Alain Finkielkraut en Claudia Roth Pierpoint. Ik werd ingeleid door de grote Ierse ro-

manschrijfster Edna O'Brien, met wie ik al decennia bevriend ben en die, misschien tot verbazing van sommige aanwezigen maar niet van mij, zei: 'De beslissende invloed op hem zijn zijn ouders, zijn vader Herman, de hardwerkende jood in een niet-joodse verzekeringskolos, en de moeder die trouw het huishouden bestierde.'

Ik besloot mijn toespraak die avond ('De meedogenloze intimiteit van fictie') met het voorlezen van een fragment uit *Sabbath's Theater*, een scène uit het laatste deel van de roman waarin Mickey Sabbath, meer dan ooit geïsoleerd en dieper dan ooit in de rouw, de dodenakker aan de kust bezoekt waar al zijn geliefde familieleden begraven liggen. Een van hen is Morty, de oudere broer die hij aanbad, die met zijn bommenwerper boven de door Japan bezette Filippijnen was neergeschoten, slechts enkele maanden voor het einde van de Tweede Wereldoorlog, toen Sabbath nog een kwetsbare jongen was – het is dan ook deze onvoorstelbare slag die hem treft in zijn kinderjaren die voor Sabbath voor alles wat daarna komt bepalend zal zijn. Deze scène op de begraafplaats eindigt ermee dat Sabbath op elk van hun zerken een kiezelsteentje legt en met een gemoed vol van de tederste herinneringen aan hen allen heel eenvoudig tegen zijn doden zegt: 'Hier ben ik.'

Dat zeg ik nu ook. Hier ben ik, zonder de vermommingen en verzinsels en kunstgrepen van de roman. Hier ben ik, ontdaan van de goocheltrucs en ontbloot van al die maskers die mij de vrijheid van verbeelding hebben geschonken die ik als schrijver van fictie heb kunnen opbrengen.

DEEL 1

Uit Lectuur van mijzelf en anderen

‘Ik wilde steeds dat u mijn hongeren bewonderde’
– of kijken naar Kafka*

‘Ik wilde steeds dat u mijn hongeren bewonderde,’ zei de honger-kunstenaar. ‘Die bewonderen wij ook,’ zei de opzichter welwillend. ‘Maar u moet hem niet bewonderen,’ zei de hongerkunstenaar. ‘Nou, dan bewonderen wij hem niet,’ zei de opzichter, ‘waarom moeten wij hem dan niet bewonderen?’ ‘Omdat ik wel hongeren moet, ik kan niet anders,’ zei de hongerkunstenaar. ‘Kom nou,’ zei de opzichter, ‘waarom kan je dan niet anders?’ ‘Omdat ik,’ zei de hongerkunstenaar, en hij hief het kleine hoofdje wat op en fluisterde met toegespitste lippen de opzichter in het oor om niets verloren te laten gaan, ‘omdat ik het eten niet kon vinden dat mij smaakte. Had ik het gevonden dan kunt u mij geloven dat ik geen sensatie had verwekt en mij had volgegeten zoals u en iedereen.’ Dat waren zijn laatste woorden, maar in zijn gebroken ogen lag nog de vaste, hoewel niet meer trotse overtuiging dat hij verder hongerde.

Franz Kafka, ‘De hongerkunstenaar’

Terwijl ik over Kafka schrijf, kijk ik naar een foto die op veertigjarige leeftijd (mijn leeftijd) van hem werd genomen – het is in 1924, misschien wel het prettigste en meest hoopvolle jaar dat hij ooit als man heeft gekend, én het jaar van zijn dood. Zijn gezicht is spits en skeletachtig, het gezicht van een holengraver: vooruitstekende jukbeenderen die nog opvallender worden ge-

* Geschreven in 1973.

maakt door de afwezigheid van bakkebaarden; de oren gevormd en aan zijn hoofd bevestigd als engelenvleugels; een diepe, dierlijke blik van schrikwekkende kalmte – enorme angsten, enorme beheersing; een zwarte doek van Levantijns haar dat strak rond de schedel zit als enig sensueel kenmerk; daar heb je de bekende joodse ronding bij de brug van de neus, de neus zelf is lang en aan de punt iets zwaarder – de neus van de helft van de joodse jongens die op de middelbare school mijn vrienden waren. Schedels gevormd als deze werden bij duizenden uit de ovens geschept; als hij geleefd had, was de zijne erbij geweest, samen met de schedels van zijn drie jongere zusters.

Natuurlijk is het niet verschrikkelijker om zich Franz Kafka in Auschwitz voor te stellen dan zich iemand anders in Auschwitz voor te stellen – het is enkel verschrikkelijk op z'n eigen manier. Maar hij stierf te vroeg voor de algemene slachting. Als hij nog in leven was geweest was hij misschien ontsnapt met zijn goede vriend Max Brod, die een toevlucht in Palestina vond, een Israëliisch burger daar tot zijn dood in 1968. Maar Kafka ontsnappen? Het lijkt onwaarschijnlijk voor iemand die zo gegrepen was door het in-de-val-lopen en carrières die uitlopen op een gekwelde dood. Maar toch, er is Karl Rossman, zijn Amerikaanse groentje.¹ Kon Kafka niet, nadat hij Karls ontsnapping naar Amerika en zijn gedeeltelijke geluk daar beschreven had, een manier vinden om een ontsnapping voor zichzelf te bewerkstelligen? De Nieuwe School voor Sociaal Onderzoek in New York *zijn* groot Natuurtheater van Oklahoma laten worden?² Of misschien door de invloed van Thomas Mann een positie aan de Duitse faculteit van Princeton...³ Maar daar staat tegenover dat als Kafka geleefd had, het helemaal niet zeker is dat de boeken die Mann vanuit *zijn* toevluchtsoord in Jersey verheerlijkte ooit gepubliceerd zouden zijn; Kafka zou uiteindelijk die manuscripten die, zo had hij Max Brod eens verzocht, bij zijn dood vernietigd moesten worden, inderdaad vernietigd kunnen hebben, of op z'n minst als zijn geheim bewaard kunnen hebben.⁴ De joodse vluchteling die in 1938 in Amerika aankwam, zou dan niet Manns 'angstvallige

humorist' ⁵ geweest zijn, maar een zwakke en geleerde vijfenvijftigjarige vrijgezel, gewezen advocaat voor een staatsverzekeringskantoor in Praag, met pensioen in Berlijn in de tijd van Hitlers opkomst – een schrijver, zeker, maar van een paar excentrieke verhalen, vooral over dieren, verhalen waar niemand in Amerika ooit van had gehoord en die slechts door een handjevol in Europa waren gelezen; een dakloze K., ⁶ maar zonder Karls geest- en veerkracht; alleen maar een jood die zo gelukkig was zijn leven te hebben kunnen redden, in het bezit van een koffer met wat kleren, enkele familiefoto's, enkele Praagse herinneringen, en de manuscripten, nog ongepubliceerd en ongeordend, van *Amerika*, *Het proces*, *Het slot*, en (er gebeuren wel vreemdere dingen) nog drie fragmentarische romans, niet minder opmerkelijk dan de bizarre meesterwerken die hij voor zich houdt uit oedipale verlegenheid, perfectionistische waanzin, en een onverzadigbaar verlangen naar eenzaamheid en geestelijke zuiverheid.

Juli 1923: elf maanden voor hij in een Weens sanatorium zal sterven, vindt Kafka op een of andere manier de moed om Praag en het huis van zijn vader voorgoed te verlaten. Nooit eerder is hij er ook maar in de verste verte in geslaagd om op zichzelf te wonen, onafhankelijk van zijn moeder, zijn zusters en zijn vader, en hij is alleen maar schrijver geweest in die paar uur dat hij niet op de rechtsafdeling van het Werknemers Ongevallen Verzekeringskantoor in Praag werkte; sedert hij aan de universiteit zijn graad in de rechten behaalde, is hij naar iedereen zei de meest plichtsgetrouwe en nauwgezette werknemer geweest, hoewel hij het werk saai en afmattend vindt. Maar in juni 1923 – nadat hij enige maanden eerder met pensioen gegaan is vanwege zijn ziekte – ontmoet hij een joods meisje van negentien in een badplaats in Duitsland, Dora Dymant, die in het vakantiekamp van het Tehuis voor joden van Berlijn werkt. Dora heeft haar orthodoxe Poolse familie verlaten om zelfstandig te gaan leven (half zo oud als Kafka); zij en Kafka – die net veertig is geworden – worden verliefd op elkaar... Kafka is tot dan toe verloofd geweest

met twee wat conventioneelere joodse meisjes – met een van hen tweemaal – wisselvallige, beklemmende verlovings, voornamelijk verwoest door zijn angsten. ‘Ik ben geestelijk niet in staat om te trouwen,’ schrijft hij zijn vader in de vijfenveertig pagina’s tellende brief die hij aan zijn moeder gaf om te bezorgen. ‘... Vanaf het moment dat ik besluit te trouwen kan ik niet meer slapen, mijn hoofd gloeit dag en nacht, en leven kun je niet meer leven noemen.’ Hij legt uit waarom. ‘Trouwen is voor mij onmogelijk,’ vertelt hij zijn vader, ‘omdat het uw domein is. Soms stel ik me de kaart van de wereld uitgespreid voor, met u diagonaal erover uitgestrekt. En ik heb het gevoel dat ik alleen maar kan overwegen in die gebieden te leven die niet door u bedekt worden of binnen uw bereik liggen. En in overeenstemming met de voorstelling die ik van uw grootte heb, zijn dit niet erg bemoedigende gebieden – en het huwelijk is er niet een van.’ De brief die uitlegt wat er fout zit tussen deze vader en deze zoon is gedateerd november 1919; de moeder leek het het beste hem zelfs niet te bezorgen, misschien vanwege gebrek aan moed, waarschijnlijk, net als de zoon, vanwege gebrek aan hoop.

Gedurende de volgende twee jaar probeert Kafka een verhouding te hebben met Milena Jesenka-Pollak, een emotionele jonge vrouw van vierentwintig jaar die een paar van zijn verhalen in het Tsjechisch heeft vertaald en in Wenen erg ongelukkig getrouwd is; zijn verhouding met Milena, die wisselvallig was maar zich voornamelijk per post afspeelde, is zelfs nog demoraliserender dan zijn vreselijke verlovings met de aardige joodse meisjes. Die wekten alleen de verlangens naar het huisvaderschap op, waaraan hij niet durfde toegeven, verlangens die onderdrukt werden door zijn overdreven ontzag voor zijn vader – ‘door betovering gebonden’, zegt Brod, ‘aan de familiekring’ – en de hypnotische betovering van zijn eigen eenzaamheid; maar de Tsjechische Milena, onstuimig, onvlambaar, onverschillig tegenover sociale beperkingen, een vrouw vol begeerte en woede, wekt meer elementaire verlangens en meer elementaire angsten op. Volgens een Praags criticus, Rio Preisner, was Milena ‘psy-

chopathisch'; volgens Margaret Buber-Neumann, die twee jaar naast haar leefde in een Duits concentratiekamp waar Milena na een nieroperatie in 1944 stierf, was ze geestelijk indrukwekkend gezond, buitengewoon menselijk en moedig. Milena's 'in memoriam' was het enige van belang dat in de Praagse pers verscheen; het proza is krachtig, evenals haar beweringen over Kafka's talent. Ze is nog maar in de twintig, de gestorven man is buiten zijn kleine kring van vrienden nauwelijks als schrijver bekend – toch schrijft Milena: 'Zijn kennis van de wereld was uitzonderlijk en diep, en hij vormde zelf een diepe en buitengewone wereld... [Hij had] een fijngevoeligheid die aan het wonderbaarlijke grensde en een geestelijke helderheid die op een angstwekkende manier nietsontziend was, en boven op zijn ziekte laadde hij ook nog de gehele last van zijn mentale levensangst... Hij schreef de belangrijkste boeken van de recente Duitse literatuur.' Men kan zich deze gevoelige jonge vrouw diagonaal over het bed uitgestrekt voorstellen, even ontzagwekkend voor Kafka als zijn vader uitgestrekt over de wereldkaart. Zijn brieven aan haar zijn onsamenhangend, in tegenstelling tot al het andere dat van hem in druk verschenen is; het woord angst verschijnt op bladzijde na bladzijde. 'We zijn allebei getrouwd, jij in Wenen, ik met mijn Angst in Praag.' Hij smacht ernaar zijn hoofd op haar borst te leggen; hij noemt haar 'Moeder Milena'; tijdens ten minste één van hun twee korte samenkomsten is hij hopeloos impotent. Ten slotte moet hij haar zeggen hem met rust te laten, een bevel waar Milena gehoor aan geeft, hoewel het haar week van verdriet maakt. 'Schrijf niet,' zegt Kafka haar, 'en laten we elkaar niet zien; ik vraag je alleen om kalm aan dit verzoek van mij te voldoen; alleen op die voorwaarden is overleven mogelijk voor mij; al het andere doet het proces van vernietiging doorgaan.'

Daarna vindt hij in het begin van de zomer van 1923 tijdens een bezoek aan zijn zuster, die met haar kinderen aan de Oostzee-kust vakantie houdt, de jonge Dora Dymant, en binnen een maand is Franz Kafka met haar in twee kamers in een voorstad van Berlijn gaan wonen, eindelijk uit de 'klauwen' van Praag en

thuis. Hoe bestaat het? Hoe kan hij, met zijn ziekte, zo snel en beslist het weggaan hebben bereikt dat boven zijn macht ging in zijn gezondste dagen? De hartstochtelijke brievenschrijver die er eindeloos over kon dubben welke trein naar Wenen te nemen om Milena te ontmoeten (als hij haar al het weekend ging opzoeken); de burgerlijke vrijer met het hoge boord, die tijdens zijn eeuwigheid durende verloving met de nette Fräulein Bauer voor zichzelf een aantekening maakt waarin hij de argumenten 'voor' het huwelijk en de argumenten 'tegen' het huwelijk tegen elkaar afweegt; de dichter van het ongrijpbare en het onopgeloste, wiens geloof in het onwrikbare obstakel dat de wens van de verwezenlijking scheidt de kern vormt van zijn martelende visioenen van nederlagen; de Kafka wiens fictie elke gemakkelijke, roerende, menselijke dagdroom over redding en gerechtigheid en vervulling met extreme dromen van het tegenovergestelde, die spotten met alle oplossingen en ontsnappingen, weerlegt – deze Kafka *ontsnapt*. In een mum van tijd! K. dringt door de muren van het slot heen – Joseph K. ontduikt zijn vonnis – 'een volledige ontsnapping eraan, een wijze van leven geheel buiten de jurisdictie van het Hof.' Ja, de mogelijkheid waar Joseph K. in de kathedraal een glimp van opvangt, maar die hij nóch kan doorgronden, nóch kan bewerkstelligen – 'niet... een of andere invloedrijke manipulatie van de zaak, maar... een ontduiken ervan' – verwezenlijkt Kafka in het laatste jaar van zijn leven.

Was het Dora Dymant of was het de dood die de nieuwe weg wees? Misschien kan het niet het een zonder het ander geweest zijn. We weten dat de 'bedriegelijke leegheid', waar K. naar staarde toen hij voor het eerst het dorp binnenkwam en door de mist en de duisternis naar het slot opkeek, niet groter en onbegrijpelijker was dan het idee van zichzelf als echtgenoot en vader voor de jonge Kafka was; maar nu, schijnt het, is het vooruitzicht van een Dora voor altijd, van een vrouw, thuis en kinderen voor altijd, niet meer het angstwekkende vooruitzicht dat het eens geweest was, want nu is 'voor altijd' zonder twijfel niet veel meer dan een kwestie van een paar maanden. Ja, de stervende Kafka is

vastbesloten om te trouwen, en schrijft naar Dora's orthodoxe vader voor de hand van zijn dochter. Maar de op handen zijnde dood die alle onzekerheden en tegenstellingen in Kafka heeft opgelost is juist datgene wat hem door de vader van het jonge meisje in de weg wordt gelegd. Het verzoek van de stervende man Franz Kafka om hem in zijn zwakte te binden aan het gezonde jonge meisje wordt – afgewezen!

Als de ene vader Kafka niet in de weg staat, dan is er wel een andere – en nog een daarachter. Dora's vader, schrijft Max Brod in zijn biografie, 'begon met over Kafka's brief raad te vragen bij de man waar hij het meeste eerbied voor had, wiens gezag voor hem boven alles ging, de "Gerer Rebbe". De rabbi las de brief, legde die opzij, en zei niets meer dan de ene lettergreep, "Nee". *Nee*. Klamm zelf zou niet meer kortaf kunnen zijn geweest – of ook maar iets verder van de verzoeker af staan. *Nee*. Met die hardvochtige beslistheid, even sprekend en onafwendbaar als het heftige dreigement dat Georg Bendemann, die gefrustreerde verloofde, van zijn vader te horen krijgt: 'Neem je meisje aan je arm en kom mij tegemoet! Ik veeg haar van je weg, je weet niet hoe!' *Nee*. Gij zult niet hebben, zeggen de vaders, en Kafka stemt ermee in dat hij niet zal hebben. De gewoonte van gehoorzaamheid en zelfverloochening; eveneens zijn eigen afkeer van zieken en zijn ontzag voor kracht, begeerte, en gezondheid. "Nou, ruim maar op!" zei de opzichter, en zij begroeven de hongerkunstenaar met het stro. In de kooi werd een jonge panter gelaten. Voor het lauwste gemoed was het een zichtbare opluchting, in de kooi die al zo lang zonder leven was geweest, dit wilde dier te zien heen en weer lopen. Het ontbrak hem aan niets. De knechts brachten hem zonder lang nadenken zijn voedsel en dat smaakte hem. Hij scheen niet eens zijn vrijheid te missen. Dit edele lichaam, geschapen om te verscheuren, scheen ook de vrijheid in zich te dragen. Ergens in het gebit scheen het te zitten. En de vreugde aan het leven schoot met zo'n felle gloed uit zijn muil dat de toeschouwers er moeite mee hadden. Maar zij vermanden zich, verdrongen zich om de kooi en waren niet meer weg te krij-

gen.’ Dus nee is nee; dat wist hij zelf ook wel. Een gezond jong meisje van negentien kan niet, *mag* niet, ten huwelijk gegeven worden aan een ziekelijke man die tweemaal zo oud is, die bloed spuugt (‘Ik veroordeel je hierbij,’ roept Georg Bendemann’s vader, ‘tot de dood door verdrinking!’) en in zijn bed beeft van koorts en koude rillingen. Wat voor on-Kafka-achtige droom had Kafka gehad?

En die negen maanden die hij met Dora doorbracht hebben nog andere ‘kafkaëske’ elementen: een strenge winter in vertrekken die onvoldoende verwarmd zijn; de inflatie, die van zijn eigen karige pensioen een schijntje maakt, en de hongerigen en behoeftigen die lijden in Berlijn de straat opstuurt, zegt Dora, maakt Kafka ‘asgrauw’; en zijn tuberculeuze longen, zijn vlees vervormd en toegetakeld. Dora verzorgt de zieke schrijver even toegewijd en teder als de zuster van Gregor Samsa haar broer, de kever, verzorgt. Gregors zuster speelt zo prachtig viool dat Gregor ‘het gevoel had dat het hem de weg wees naar het onbekende voedsel waar hij naar smachtte’; hij droomt ervan, in zijn toestand, zijn talentvolle zuster naar het conservatorium te sturen! Dora’s muziek is het Hebreeuws, dat ze hardop aan Kafka voorleest, en zo goed, volgens Brod, dat ‘Franz haar dramatisch talent herkende; op zijn aanraden en onder zijn leiding ontwikkelde ze zichzelf in de kunst...’

Alleen is Kafka nauwelijks afstotend voor Dora Dymant, *of voor zichzelf*. Uit Praag en het huis van zijn vader weg, lijkt Kafka op veertigjarige leeftijd eindelijk verlost te zijn van de afkeer van zichzelf, de twijfel aan zichzelf, en die van schuld vervulde neigingen naar afhankelijkheid en opoffering, die hem tussen zijn twintigste en zijn veertigste aldoor bijna gek hadden gemaakt; zomaar opeens schijnt hij het alles vullende gevoel van oneindige wanhoop dat de grote straf-fantasieën *Het proces*, ‘In de strafkolonie’ en ‘De gedaanteverwisseling’ bezielt, afgeworpen te hebben. Jaren daarvoor had hij in Praag Max Brod verzocht om bij zijn dood al zijn papieren te vernietigen, inclusief drie ongepubliceerde romans; nu, in Berlijn, als Brod Kafka voorstelt

aan een Duitse uitgever, stemt hij toe in de publicatie van een bundel van vier verhalen, en hij stemt toe, zegt Brod, 'zonder dat het erg nodig is om hem met lange discussies over te halen.' Met Dora erbij om te helpen, neemt hij ijverig zijn studie in het Hebreeuws weer op; ondanks zijn ziekte en de strenge winter reist hij naar de Berlijnse Academie voor joodse Studies om een reeks lezingen over de Talmoed bij te wonen – een geheel andere Kafka dan de vervreemde melancholicus die eens in zijn dagboek schreef: 'Wat heb ik met de joden gemeen? Ik heb nauwelijks iets met mezelf gemeen en ik zou heel stilletjes in een hoek moeten staan, blij dat ik kan ademhalen.' En om de verandering verder te schetsen, er is ongedwongenheid en geluk met een vrouw: met deze jonge aanbiddelijke metgezellin is hij speels, pedagogisch, en, zou men denken, zijn ziekte (én zijn geluk) in aanmerking genomen, is hij kuis. Zo niet een echtgenoot (waar hij naar had gestreefd bij de conventionele Fräulein Bauer), zo niet een minnaar (om dat voor Milena te zijn streed hij hopeloos), lijkt hij toch iets niet minder wonderbaarlijks in zijn wereldbeeld te zijn geworden: een vader, een soort van vader voor deze zusterlijke, bemoederende dochter. *Toen Franz Kafka op een morgen uit onrustige dromen ontwaakte, ontdekte hij dat hij in zijn bed in een vader, een schrijver, en een jood was veranderd.*⁷

'Ik heb het hol gemaakt,' begint het lange, geraffineerde, en langdradige verhaal dat hij die winter in Berlijn schreef, 'en het lijkt goed gelukt... doordat op de plek waar het plein was geprojecteerd, de grond erg los en zanderig was; de aarde moest daar juist vast worden aangestampt om het grote, mooi gewelfde en ronde plein te vormen. Voor een dergelijk werk gebruik ik mijn voorhoofd. Met mijn voorhoofd heb ik dus duizenden keien, dagen en nachten lang, tegen de aarde gebonkt. Ik was verheugd als ik bloedde, want dat was het bewijs dat de wand stevig begon te worden en op die manier, dat zal iedereen mij moeten toegeven, heb ik mijn burchtplein wel verdiend.'

'Het hol' is het verhaal van een dier met een scherp gevoel voor gevaar wiens leven gebaseerd is op het principe van de ver-

dediging, en wiens diepste verlangen dat naar veiligheid en rust is; met tanden en klauwen – *en* voorhoofd – maakt de holengraver een ingewikkeld en op ingenieuze wijze verward systeem van ondergrondse kamers en gangen die ontworpen zijn om hem enige rust te verschaffen; maar terwijl dit hol erin slaagt het gevoel van gevaar van buitenaf te verminderen, zijn het bestaan en de bescherming ervan even doortrokken van vrees: ‘deze angsten zijn anders dan de gewone, trotser, rijker van inhoud, vaak lang bedwongen, maar in hun vernietigende gevolgen lijken ze misschien veel op de angsten die het leven buiten veroorzaakt. Het verhaal (waarvan het slot verloren is gegaan) eindigt met de holengraver geconcentreerd op verre onderaardse geluiden op grond waarvan hij het ‘bestaan van een groot dier veronderstelt’, dat zich hollen in de richting van het burchtplein graaft.

Weer een onverbiddelijk verhaal over opgeslotenheid, en over obsessie die zó totaal is dat er geen onderscheid mogelijk is tussen personage en benardheid. Toch is dit verhaal, dat in de laatste ‘gelukkige’ maanden van zijn leven gemaakt is, doordrongen van een geest van persoonlijke verzoening en sardonische zelfaanvaarding, van een acceptatie van z’n eigen soort waanzin dat niet blijkt uit ‘De gedaanteverwisseling’. De doordringende masochistische ironie van het vroegere dierenverhaal – én van ‘Het vonnis’ én van *Het proces* – is hier geweken voor een kritiek op de ik en diens obsessies die, hoewel grenzend aan spotternij, er niet meer naar streeft zichzelf te verliezen in beelden van de grootste vernedering en nederlagen... Toch is hier sprake van meer dan een metafoor van het krankzinnig verdedigde ego, wiens streven naar onkwetsbaarheid een verdedigingssysteem maakt dat op zijn beurt weer het voorwerp van eeuwige zorg moet worden – er is ook een zeer onromantische en nuchtere fabel over hoe en waarom kunst wordt gemaakt, een portret van de kunstenaar met al zijn vernuft, angst, eenzaamheid, ontevredenheid, meedogenloosheid, een portret van de magische denker aan het eind van zijn Latijn, Kafka’s Prospero... Het is een oneindig suggestief verhaal, dit verhaal over het leven in een hol. Want denk maar

even aan de nabijheid van Dora Dymant in de maanden dat Kafka aan 'Het hol' werkte in de twee onvoldoende verwarmde kamers die hun onwettige thuis vormden. Een dromer als Kafka hoeft zeker nooit het lichaam van het meisje zijn ingegaan om door haar tedere aanwezigheid een fantasie te krijgen over een verborgen opening die 'bevredigd verlangen', 'bereikt ideaal' en 'diepe sluimering' belooft, maar die, eenmaal binnengedrongen en in bezit, de meest schrikwekkende en hartverscheurende angsten voor boete en verlies opwekt. 'En verder tracht ik het plan van het dier te doorgronden. Is het op reis of werkt het aan zijn eigen hol? Als het aan het zwerven is dan zou het misschien mogelijk zijn tot een vergelijk te komen. Als het werkelijk tot mij weet door te dringen dan geef ik het een en ander van mijn voorraden en dan zal het verder trekken. Goed, het zal verder trekken. In mijn aardhoop kan ik natuurlijk over allerlei dingen dromen, ook over een toenadering, hoewel ik heel goed weet dat zoiets niet bestaat en dat wij, op hetzelfde ogenblik dat we elkaar zien, ja, wanneer we elkaars nabijheid maar vermoeden, elkaar blindelings met klauwen en tanden te lijf zullen gaan...'

Hij stierf aan tuberculose van de longen en het strottenhoofd op 3 juni 1924, een maand voor zijn eenenveertigste verjaardag. Dora, ontroostbaar, fluistert dagenlang: 'Mijn liefste, mijn liefste, mijn goeierd...'

2

1942. Ik ben negen; mijn leraar van de Hebreeuwse school dr. Kafka, is negenenvijftig. Bij de jongetjes die elke middag zijn 'vier-tot-vijf' klas moeten volgen, staat hij bekend – gedeeltelijk omdat hij uit een zo ver en droef land komt, maar voornamelijk omdat we op hem onze wrok afreageren vanwege het feit dat wij een oud schoonschrift moeten leren in hetzelfde uur dat we ons op het honkbalveld schor zouden moeten schreeuwen – staat hij bekend als dr. Kishka. Zo genoemd, ik beken het, door mij. Zijn

zure adem, tegen vijf uur, in de middag gekruid met darmsappen, maken het Jiddische woord voor ‘ingewanden’ bijzonder veelzeggend. Wreed, ja, maar ik zou echt mijn tong afgebeten hebben als ik ooit had gedacht dat de naam legendarisch zou worden. Verwend kind dat ik ben, zie ik mezelf nog niet als welbespraakt, of geheel en al als een literaire kracht in de wereld. Mijn grapjes kwetsen niet, dat kan gewoon niet, ik ben zo aanbiddelijk. En als je me niet gelooft, vraag dan maar mijn familie en de leraren op mijn school. Op negenjarige leeftijd al met één been op de universiteit en met het andere op het Catskill-gebergte. Kleine *borscht* etende komiek die ik buiten het klaslokaal ben, amuseer ik mijn vrienden Schlossman en Ratner tijdens de donkere wandeling van de Hebreeuwse school naar huis, net een imitatie van Kishka, zijn precieze en overdreven professorachtige manier van doen, zijn Duitse accent, zijn manier van hoes-ten, zijn somberheid. ‘Doctor *Kishka!*’ schreeuwt Schlossman, en hij gooit zichzelf wild tegen de krantenkiosk die toebehoort aan de snoepwinkelbaas die door Schlossman elke avond weer een beetje gekker wordt gemaakt. ‘Doctor Franz – Doctor Franz – Doctor Franz *Kishka!*’ gilt Ratner, en mijn dikkige vriendje dat boven me woont, en alleen maar chocolademelk drinkt en Mallomars eet, komt niet meer bij van het lachen totdat hij volgens zijn gewoonte (zijn moeder heeft me juist hierom gevraagd ‘een oogje op hem’ te houden) zijn broek bevochtigt. Schlossman neemt de gelegenheid van Ratners vernedering waar om de opgave van de kleine jongen uit diens zakboekje te halen en ermee in het rond te zwaaien – het is de opgave die dr. Kafka ons net heeft teruggegeven, nagekeken; we moesten zelf een alfabet verzinnen, uit rechte lijnen, gebogen lijnen en punten. ‘Meer is een alfabet niet,’ had hij uitgelegd. ‘Meer is Hebreeuws niet. Meer is Engels niet. Rechte lijnen, gebogen lijnen en punten.’ Ratners alfabet, waarvoor hij een 6 kreeg, lijkt op zesentwintig aan elkaar geregen schedels. Ik kreeg mijn 8 voor een gekruid alfabet, voornamelijk geïnspireerd (zoals dr. Kafka vermoed schijnt te hebben, te oordelen naar zijn commentaar boven aan de blad-